

रागमाला:- नेपाली सङ्गीतबाट विलुप्त एक दुर्लभ शैली

रामशरण दनलि

1. रागमाला: सामान्य परिचय

रागमाला- विभिन्न रागहरूलाई एउटै मालामा उनेर गाउने चलनलाई रागमाला भनिएको हो । अर्थात् एकपछि अर्को रागलाई गांसै एक साथ धेरै रागहरू गाउने चलनलाई रागमाला भनिएको हो । रागमालामा गाउने गीतका पदहरू पनि विशेष रूपमा तयार पारिएको हुन्छ । यस्ता गीतिपदहरूमा लयात्यकतासाथ विभिन्न रागहरूको नाम उल्लेख गरिएको हुन्छ । ती नाम उल्लेख भएका रागहरूको स्वर समातेर गायकले आफ्नो गायनकलाको खूबी प्रदर्शित गर्छ । गायकले रागमालामा ६ देखि १२ रागहरूसम्म गाउँदछन् । समयको अभावमा यसलाई केही रागमै मात्र पनि सिमित पार्न सकिन्छ । रागमाला गाउनका लागि शास्त्रीय संगीतको गायक मात्र भएर पुग्दैन, अपितु विभिन्न रागहरूमा पूर्णतः अधिकार जमाउन समर्थ कलाकारले नै रागमालालाई राम्ररी अभिव्यक्त गर्न सक्दछन् । रागमालामा छोटो छोटो तान वा अलाप लिएर अर्को रागको स्वर समात्नु पर्छ । यसको लागि पोख्त संगीतज्ञ र चतुर कलाकार हुनु आवश्यक हुन्छ । केही विशेष संगीतज्ञहरूबाट मात्र रागमालामा पाण्डित्यपूर्ण चमत्कार प्रदर्शन हुन सक्छ । साधारण शास्त्रीय गायकहरूबाट रागमाला उचित किसिमले गाइन्छ भन्ने कुरामा झट्ट विश्वास गर्न सकिदैन । यसैले रागमाला सफलतासाथ गाउन वा बजाउनका लागि उच्चकोटीका कलाकार, उस्ताद वा संगीतज्ञहरू नै सक्षम हुन सक्छन् । रागै रागको माला भएकोले रागमालाको अर्को नाम रागसागर पनि भनिएकोछ (गोवर्धन १९८०:७६) । शास्त्रीय संगीतको यस विशिष्ट शैलीलाई पाश्चात्य संगीतमा सेलेक्सन (Selection) भनिन्छ । कुनै संगीतकारको राम्रा राम्रा संगीत रचना छनौट गरी एउटै शीर्षकमा प्रस्तुत गरिने प्रक्रियालाई सेलेक्सन भनिएको हो । यसलाई रागमालाकै अर्को रूप भन्नुमा अत्युक्ति हुँदैन ।

२. रागमालाको पृष्ठभूमि

रागमालाको परम्परा पन्ध्रौँ शताब्दीदेखिको अनुमान गरिए तापनि यसको अस्तित्व सम्राट अकबरदेखि देखा पर्छ । सम्राट अकबरको शासनकाल (सन् १५५६-१६०५) थियो । अकबरको समयमा तीन चारवटा रागमाला लेखिएको थियो । ती मध्ये कर्नाटकका पण्डित पुण्डरीक विट्टल, उनकै समकालीन क्षेमकर्ण (खेमकर्ण) र इब्राहीम आदिल शाह द्वितीयका रागमाला र किताब-ए-नौरस प्रकाशमा आएकाछन् । तर सम्राट अकबरका नवरत्न

१२६ सि. एन्. ए. एस. जर्नल, भोलम १४, नं. २ (अप्रिल १९८७)

मध्येका ख्यातिप्राप्त संगीतरत्न तानसेनद्वारा रचित 'रागमाला' आजसम्म देख्न वा पढ्न पाइएको छैन । त्यसपछि अठारौं शताब्दीतिरका यशोदानन्द शुक्ल कविदासद्वारा लिखित एउटा हिन्दी रागमाला पटनाको काशीप्रसाद जायसवाल शोध संस्थानले जगदीश्वर पाण्डेयको सम्पादनमा प्रकाशित गरेकोछ । यी रागमाला ग्रन्थहरू बाहेक नेपाल र भारतका विभिन्न संग्रहालयहरूमा पनि हस्तलिखित रागमालाहरू देखा पर्छन् । हाम्रो राष्ट्रिय अभिलेखालयमा केही हस्तलिखित रागमालाहरू सुरक्षित छन् । ती मध्ये धेरै जसो मल्लकालीन र केही शाहकालका छन् । तिनमा तिथि मिति र लेखकको नाम अंकित नभएकाले यसै हो भनी ठोकुवा गर्न नसकिए पनि नेवारी र देवनागरी अक्षरमा नेपाली कागतमा लेखिएका त्यस्ता ग्रन्थहरूलाई विशेषज्ञहरूले यसै कालतिरको भनी खुट्याउन सक्छन् । छिमेकी देश भारतका विभिन्न संग्रहालयमा पनि केही ज्ञात र अज्ञात रागमालाहरू देखापर्छन् । पं. भातखण्डे अनुसार -

- बीकानेर पुस्तकालयमा - ९ सं. अनूप राग-सागर (रागमाला),
- १७. रागमाला,
- २६. रागमाला - पुंडरीक,
- र - ४३. रागमाला छन् र पं. पुण्डरीक विट्टल र क्षेमकर्णको रागमालाहरू प्रकाशित भै सकेकाछन् (भातखण्डे १९७२: २८-५१)

२.१ पं. पुण्डरीक विट्टलको रागमाला

सम्राट अकबरका समकालीन पं. पुण्डरीक विट्टलले आफ्नो रागमाला ग्रन्थमा ६ राग, तीस रागिनी र तीस पुत्र रागहरूको नाम दिएकाछन् । उनले ६ रागलाई पुरूष-रागको श्रेणीमा राखेकाछन् - शुद्ध भैरव, हिंदोल, देशिकार, श्री, शुद्धनाट र नटु-नारायण । यसैगरी प्रत्येक पुरूष रागका पांच, पांच स्त्री नाम (रागिनी) दिएका छन् ।

- शुद्ध भैरवका स्त्री रागहरू - धन्यासी, भैरवी, सैन्धवी, मारवी र आशावरी ।
- " " पुत्र रागहरू - भैरव, ललित, पंचम, परज र बंगाल ।
- हिंदोलका स्त्री रागहरू - भूपाली, वराटी, तोडी, प्रथम मंजरी र तुरूष्क तोडी ।
- " " पुत्र रागहरू - वसंत, शुद्ध बंगाल, श्याम, सामन्त र कामोद ।
- देशिकारका स्त्री रागहरू - रामक्रिया, बहुली, देशी, जैतश्री र गुर्जरी ।
- " " पुत्र रागहरू - ललित, विभास, सारंग, त्रावण र कल्याण ।
- श्री रागका स्त्री रागहरू - गौडी, पाडी, गुणकरी, शुद्ध रामक्रिया र गुंडक्रिया ।
- " " पुत्र रागहरू - टक्क, देव गांधार, मालव, शुद्ध गौड र कर्णाट बंगाल ।
- शुद्धनाटका स्त्री रागहरू - मालवश्री, देशाक्षी, देवक्रिया, मधुमाधवी र आभिरी ।

शुद्धनाटका पुत्र रागहरू - जिजावंत, सालंगनाट, कर्णाट, छायाणट र हमीरनाट ।
 नट्ट नारायणका स्त्री रागहरू - बेलावली, कांभोजी, सावेरी, सुहवी र सौराट्टी ।
 " " पुत्र रागहरू - मल्लार, गौड, केदार, शंकराभरण र विहागड ।
 (कृपाल्वानंद १९७२:२८-५१)

२.२ क्षेमकर्ण (खेमकर्ण) को रागमाला

क्षेमकर्ण लिखित रागमाला पनि सो-हीँ शताब्दीको एक महत्वपूर्ण ग्रन्थ मानिन्छ । नारायण शास्त्री अनुसार क्षेमकर्णको रागमालामा ११५ श्लोक र २१ पत्र छन् । यो राग-मालामा पनि ६ राग, प्रत्येक रागका पाँच, पाँच रागिनी गरी तीस रागिनी र तिनका आठ, आठ, पुत्र गरी ४८ पुत्र समेत जम्मा ८४ राग-रागिनी र राग पुत्रका नाम दिइएका छन् । रागमाला इस्वी सन् १५७० मा समाप्त भएको थियो (आठले १९४३:३७) ।

२.३ इब्राहीम आदिलशाह द्वितीयको किताब - ए - नौरस

इब्राहीम आदिलशाह द्वितीय (सन् १५८०-१६२७) ले 'किताब-ए-नौरस' नामक एक संगीत ग्रन्थ प्रकाशित गरे । यस ग्रन्थमा रागमाला मात्र हैन राग-रागिनीको लक्षण र ध्यानका आधारमा लेखिएका रागमाला चित्र समेत रहेका छन् । आचार्य बृहस्पति अनुसार रागमालामा चित्रांकित गर्ने चलन संभवतः प्रथम पटक यही नै थियो (बृहस्पति १९८२: ६८) । यसैगरी डा. उदयनारायण तिवारीले आफ्नो लेखमा किताब - ए - नौरसमा परेका केही रागहरूका नाम दिएका छन् । राग भैरवलाई दर मुकाम भैरव नौरस भनिएकोछ । यसमा पहिलो चरणमा रागको ध्यान र दोस्रो, तेस्रो चरणलाई बैन र अभोग भनिएकोछ । उदाहरणार्थ यहाँ भैरव रागको श्लोक उद्धरण गरिन्छ ।

दर मुकाम भैरव नौरस
 भैरव करपूर गौरा भाल तिलक चंद्ररा ।
 त्रिनेत्र जटा मुकुट गंगाधरा ।

बैन

एक हस्त रुंड नरा त्रिसूल जुगल करा ।
 बाहन बलीवर्द सेत जात गुसाई ईश्वरा ।
 कास कुरुत कुंजर पृष्ठ चरम व्यागरा ।

अभोग

सरप सिंगार टिष्ठन परछाई कल्पतरा ।
 रमनी वादन मृदंग धाम कैलास तदुपरा ।
 इब्राहीम उक्खत लच्छन राग भैरव महा उत्तिम सुंदरा ।

१२८ सि. एन. ए. एस. जर्नल, भोलम १४, नं. २ (अप्रिल १९८७)

भैरव कपूर जस्तै गौरवर्णिका छन् । उनको निधारमा (द्वितीयाको) चन्द्र छ । उनले त्रिनेत्र, जटा जूटधारी शिरमा गंगा धारण गरेका छन् । एक हातमा हंड र अर्को हातमा त्रिशुल छ । उनको वाहन सेतो सडिछ । हात्तीको छाला धारण गरेका र पृष्ठभूमिमा बाघको छालाछ । सर्प उनको शृङ्गार हो, उनी कल्पवृक्षको छाहारीमा बसेका छन् । एक रमणी मृदङ्ग वादन गर्दैछन् । उनको वासस्थान कैलाश पर्वत हो । इब्राहीम भन्दछन्- यो भैरव रागको श्रेष्ठ र सुन्दर लक्षण हो । यसै गरी उनले देसी राग, मल्लार राग र कान्हडा रागको लक्षणहरू पनि माथिका श्लोक अनुरूप दिएका छन् (तिवारी १९७०:६)।

२.४ पं. सोमनाथकृत 'रागमाला'

रागविबोधका ग्रन्थकार पं. सोमनाथले पनि ५१ राग-रागिनीका संस्कृत दोहा लेखी विभिन्न रागहरूको ध्यान दिनु भएकोछ । पं. सोमनाथ आन्ध्र प्रदेश निवासी भएकोले केही कर्नाटकी रागको नाम पनि परेकोछ । पं. सोमनाथले शाके १५३१ इस्वीसन् १६०९ मा रचेको 'रागमाला' को हस्तलिखित प्रति यसका प्रस्तुतकर्ता रसिकलाल माणिलाल पंड्याको संग्रहमा रहेकोछ (पंड्या १९७२:४१-४४)। संगीत मासिक पत्रिकामा उनैले यसलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

पं. सोमनाथले आफ्नो रागमालामा यसरी मंगलाचरण गरेका छन् -

श्री गणेशाय नमः । जगदंबायै नमः ॥

अथ देवतामयमिह क्रमतः कथयेतदे दैकम् ॥

संस्कृतमा दोहाको रूपमा पं. सोमनाथले सबै रागहरूको दोहा रचेका छन् । प्रारम्भको एउटा राग नमूनाको लागि प्रस्तुत छ -

गलराजि कमलराजिभाले भसिती रतःसदा नृत्ये ।

सुंदर गौरःशोणांबरधरणःशंकराभरणः ॥ १ ॥

शंकराभरण ॥

यसरी नै क्रमशः बेलावली, भूपाली, गौरी, वसंत, हिंडोल, ललित, जैताश्री, धनाश्री, भैरव, पौरविका, तोडिका, तुरुष्कतोडी, मल्लारि, नटमल्लारि, गौड, पूर्व-गौड, देशीकार, वराटी, बहुली, सारंग, नटनारायण, देवक्री, सौराष्ट्री, गौडी, चैती, पूर्वी, त्रावणी, कमोदी, नाट, आभेरी, कल्याण, श्रीराग, मालव, मालवगौड, कर्णाट, अडाण, छायाणट, हम्भीर, केदार, विहंगड, मालश्री, मंगला, मुखारी, रामक्री, पावक, सैधव, आशावरी, देवगंधार, मारवी र परज गरी जम्मा ५१ रागहरूका ध्यान संस्कृत दोहामा दिइएका छन् । श्लोकको अन्तमा शाके १५३१ सौम्य बर्षे अश्विन मासे शुक्लपक्षे हस्तनक्षत्रे अग्नितिथ्यौ सोमवासरे ॥ लेखिएकोछ ।

२.५ यशोदानन्द शुक्लद्वारा लिखित रागमाला

यस पंक्तिका लेखकको संग्रहमा सन् १९६० मा पटनाको काशीप्रसाद जायसवाल शोध-संस्थानबाट प्रकाशित तथा जगदीश्वर पाण्डेयद्वारा लिखित पृ. ८४ को एक पुस्तक रहेकोछ । यशोदानन्द शुक्लले यो ग्रन्थ सन् १७५८ मा लेखी सकेका रहेछन् । यस रागमालामा शुक्लाले सरलकवित्त, दोहा, सवैया, छप्पै र सोरठ छन्दहरूमा राग-रागिनीहरूको वर्णन गर्नु भएको छ । महताब रायका दरवारका संगीतज्ञहरूलाई गाउन सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यले शुक्लाले यो रागमाला तयार गरेको बुझिन्छ । पछि रचिएको रागमाला भएकोले सोही शताब्दीतिर रचिएका राग-रागिनीहरूको क्रम र नामावली भन्दा यो फरक देखिनु स्वाभाविकै भयो । यशोदानन्दको रागमालामा राग-रागिनी, रागपुत्र र पुत्रबधुहरू पनि ६, ६ वटाको संख्यामा गणना गरिएका छन् ।

भैरव राग

- भैरवका पत्नीहरू - रामकरी, मालसिरी, धनासिरी, सिंधुरा, भैरवी र आसावरी ।
- // पुत्रहरू - धौला, श्याम, शुद्ध, मालकौस, अजयपाल र कन्हरनट ।
- // पुत्रबधुहरू - रेवा, रंभेली, सूही, सूहो, भठियाल र अष्टी ।

अथ भैरव समाज कवित्त

रामकरी मालसरी धनासरी सिंधुरा औ भैरवी असावरी ये भारजा बषानी है ।

धौल स्याम सुद्ध और मालकौस अजैमाल छठयौ कन्हरनट सुत सुणदायी है ।

रेवा औ रंभेली सूही सूहो भठियाल पुनि अष्टी ए तो पुत्र-वधु सब जग जानी है ।

ऋषभ सणा है एक सोहनी सहेली यह भैरव को भेद कविदास रस बानी है । (ठाकुर १९७६: ड... ज, १७)

यसरी नै मल्हार राग, श्री राग, बसन्त राग, कारनाट राग र हिंडोल रागका पनि ६, ६ वटी पत्नीहरू, पुत्रहरू र पुत्रबधुहरू का नाम छन् ।

यसरी प्रत्येक राग, रागिनी, पुत्रराग, पुत्रबधु र सखा सखी गरी राग परिवारका १२६ भेद हुन जान्छन् । ती सबैका विवरण र ताल, गायन दोष, आदि विषयमा पनि कविदास उपनामधारी यशोदानन्द शुक्लले रागमालामा रागधर्मिताको निर्वाह गरेकाछन् । यस किसिमको कवित्त, दोहा, सवाइ र छप्पैबाट अनेकौँ राग-रागिनीहरू रागमालामा उत्रन सक्छन् । अनेकौँ प्रकारका रागमाला रचनाहरू तयार हुन सक्छन् ।

3. नेपालमा रागमालाको परम्परा

नेपालमा पनि रागमालाको चलन प्राचीनकालदेखि चलेको हुनुपर्छ । नेपालमा लिच्छविकालका संगीत सामग्रीहरू अप्राप्य भएकोले त्यसवेलाको संगीत विषयमा शोध-खोज नभई यसै अन्दाज गर्न मिल्दैन । तर, यस विषयमा मल्लकालमा धेरै काम भएको अङ्कल लगाउन सकिन्छ । राष्ट्रिय संग्रहालयमा सुरक्षित हस्तलिखित रागमालाहरूले हामीलाई ठूलो आशा जगाई दिएकोछ । रागमालामा लेखिएका मल्लकालीन राग र तालको आफ्नै प्रकारको मौलिक स्थान रहेकोछ । त्यतिवेला नेपालमा राग र तालहरूलाई नेपालीकरण गर्ने जमर्को पनि भएको पाइन्छ । यसै अनुरूप नेपाली राग र तालको नाम र स्वरूप आफ्नै मौलिकपन लिएर जीवित रहेकोछ । मल्लकालीन संगीतको अन्वेषण भएमा यी सब कुरा अझ प्रस्ट हुने नै छन् । नेपालमा रागमाला मात्र हैन, तालमालाको पनि आफ्नै वैशिष्ट्य थियो । प्रेमबहादुर कंसाकारद्वारा प्रस्तुत एक नान्दी (शून्यम्ये) मा नृत्यनाथको विविध नेपाली तालमालाको अनुभव गर्न सकिन्छ । राग मारव (मालव) ताल नवमानमा गाइएको प्रस्तुत गीतले त्यसमा उपयोग गरिएको ताल बारे राम्ररी प्रकाश पर्दछ । प्रस्तुत गीतमा कोष्ठकमा परेका शब्दहरू तालकानाम हुन् ।

जे माहेश्वर (परिमान)
 नाचय दिगम्बर (जति)
 पंचवदन मंगल (एकताली)
 नृत्यकला पर (अस्तरा) काशे (रूपक)
 त्रिपुर निकन्दन (चौताला)
 त्रिभुवन वन्दन रञ्जन (खर्जती)
 निजजन पुरजु आसे (गि)
 जय जय महेश सुरेश (प्रताल)

- गोपीचन्द्र गोरख विजय
 (कंसाकार: २०१९)

3.1 प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले आफ्नो ग्रन्थमा वि.सं. १८८८ तिरका एक नेपाली कविको परिचय दिनुभएकोछ । कविको नाम हीनव्याकर्णी विद्यापति हो । त्यसताका रचिएका उनका चार थरि रचनामा 'सात राग' शीर्षकको रागहरूको ध्यान भएका कविताहरू पनि परेकाछन् । कवि विद्यापतिले ती सातै रागहरूलाई 'रागमाला' को किसिमले लेखेका छन् तर, नामकरण चाँही 'सात राग' गरेकाछन् । कविले गूर्जरी, गौडमालव, वसन्त, रामकरी (रामकली), देशाख, वराडी र गुणकरी (गुणकली) रागको बयान दिएकाछन् । यसलाई सरासर 'रागमाला' नामकरण गरे हुनेमा, कविका कल्पनाले सात राग बनाउन पुग्यो होला । सातसंग मोह भएका कविले सात नायिका पनि रचेकाछन् । त्यतिवेला रचिएको यस्तो कविता संगीतकारको हातमा परेको भए संगीतबद्ध भई रागमालाको रूपमा

व्यक्त हुन पुग्यो । चित्रकारहरूले पाएका भए यसैका आधारमा सुन्दर चित्रहरू कोरिन्थे होलान् । तर, धेरै दशक पछि प्राध्यापक बालकृष्ण पोखरेलको हात पर्दा यसले नेपाली साहित्यमा एउटा चहलपहल नै ल्याई दियो । (पोखरेल २०३२:१०७) यसै गरी अर्का अन्वेषक डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीले यिनै कविको राग बारमासा (बारहमासा) पत्तो लगाई गुणलाउनु भएकोछ (रेग्मी २०३२:७२-७३)। नेपाली संगीत जगत्को लागि नेपाली भाषामा नेपाली कविले लेखेको सातराग (रागमाला) ज्यादै उपयोगी हुनसक्ने भएकोले ती सातैवटा रागका श्लोकहरू यहाँ उद्धृत गर्न चाहन्छु । यसबाट आजका संगीतकार र चित्रकारहरूले पनि प्रेरणा लिन सक्तछन् ।

सात राग -

गूर्जरी -

श्याम श्रीखंडन वन कोमल पुष्पशय्यामाहां ।
गयी वेदकी सोर विभाग् वीणामा ।
भर्ता रिझांउन तालको भाव बताउंदी ।
गाउंदी त दक्षिण गूर्जरी रागनामा ॥ १ ॥

गौडमालव -

निर्तविनीको मुखकमलमधू रस चुंवनले मत्त भयाको ।
कुंडलधारी मनोहर माली शूक समान सरीर खुल्याको ।
सांझ विणे गयी ।
राजराजेश्वरी चक्रचूडामणि गौडामालव नाम धन्याको ॥ २ ॥

वसन्त -

मयूर मुकटधारी हस्तिमाहां सवारी ।
अतुगुणगण सेना महाराज्झैं भयाको ।
मगन मदन मूर्ति वीणामाहां सुहाउंदो ।
विरहीको मन हर्दो राग नाम वसंत ॥ ३ ॥

रामकली -

गोरो वर्ण नीलो पिछौरा वढ्याकी ।
षचिर् रत्न शुन्का भूषणले जड्याकी ।
प्रिये पाव्मा छन् त पनी यी बस्याकी ।
सभैमा उचो राम्करी रागनामा ॥ ४ ॥

देसाख -

गोरो चन्द्रमा झैरवि झै प्रचंड ।
शूरो वीर् लडाजिमा छाती ढाल तुल्याउंदो ।
फुराइ बाहुली फट्कदो वीर जगत्मा ।
जितानन्दको राग् देशाखै भनिन्छ ॥ ५ ॥

बराडी -

सुकेशी षसमलाई रिझाउंदी सरूपमा ।
चवंर चालदा हात कंकण वजाउंदी ।
पारीजातका फुल्को गुद्धो कान्मा लाउंदी ।
रमिद् देहकी राग् बराडी भनिन्छे ॥ ६॥

गुणकली -

सुरलोभिनी हात्मा माला लीयाकी ।
स्वयंवर परीक्षा रमित् कान् त रोज्दी ।
कोमल पुष्पशय्या बसी दृष्टि फेदी ।
सरूप सुन्दरी गुणकरी राग भनिन्छे ॥ ७॥ (पोखरेल २०३२:७२-७३)

3.2 माध्यमिक कालीन नेपाली संगीतज्ञहरूमा रागमालाको प्रभाव

माध्यमिक कालका नेपाली संगीतज्ञहरूमा रागमाला प्रस्तुत गर्ने क्षमता अवश्य नै रहेको हुनुपर्छ । ताज खां, दुन्देखां, बालाप्रसाद शर्मा, पं. देवचन्द्र रेग्मी, नानकप्रसाद मिश्र र उस्ताद उजीर जस्ता धुरन्धर संगीतज्ञ र कलाकार भएको काठमाडौंमा जहाँ प्रत्येक संध्या संगीतमय जल्साले भरिपूर्ण रहन्थ्यो । त्यस्तो विशिष्ट संगीत जल्साहरूमा रागमाला गाइ-दैनथ्यो भन्ने कल्पनासम्म पनि गर्न सकिंदैन । नेपालका त्यस्ता प्रसिद्ध कलाकार र संगीतज्ञहरूबाट अवश्यनै रागमालाहरू गाइएका थिए होलान् तर त्यसबेला मात्र रागमालामा कसैको ध्यान जादैनथ्यो होला । त्यसको खोज र अनुसन्धान गर्ने खांचो महशुश गरिएन होला । नत्र आजसम्ममा प्रशस्त रागमाला परम्परा फेला पर्ने थिए होलान् । जेहोस्, हिन्दू संगीत इतिहासमा वि.सं. 1956 पूस महीनाको बगेडी संगीत सम्मेलन अमर रहेकोछ । भारतीय संगीत विश्वविद्यालयहरूले समेत यस महत्वपूर्ण ऐतिहासिक घटनालाई संगीत इतिहासमा ठूलो स्थान दिएकाछन् । लखनऊको भातखण्डे संगीत विश्वविद्यालयमा यसको स्मरण ताजा राख्न एउटा तस्वीर अझै टांगिएकोछ । (दर्नाल २०३८:160)

प्रधानमन्त्री वीर शम्शेर ज. ब. रा. को कार्यकालमा प्रसिद्ध संगीतज्ञ ताजखा र दुन्देखांको निर्देशनमा तयार पार्ने लगाइएको शास्त्रीय संगीतको महत्वपूर्ण हस्तलिखित संगीत ग्रन्थ रथी माधवशम्शेर ज. ब. रा. का निवासस्थानमा देख्न सकिन्छ । यस पंक्तिका लेखकले सो ग्रन्थ रथी माधव शम्शेरका अनुग्रहले एक दुई पटक हेर्ने अवसर पाएकोहुं । सरसरती हेरिएकोले तिनमा रागमाला रहे नरहेको याद भएन तर उक्त ग्रन्थमा रागकाध्यान, लक्षण र विवरण भने अवश्य रहेजस्तो लागेकोछ । शास्त्रीय संगीतमा लेखिएको यस प्रकारको उच्चतम संगीत ग्रन्थ श्री ५ को सरकारका संग्रहालय, विश्वविद्यालयका अनुसन्धान निकाय वा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा पछिल्ला पुस्ताहरूको लागि सुरक्षित गरि राखिनु पर्ने थियो । अहिलेसम्म त्यस्तो व्यवस्था तिर कसैको ध्यान आकर्षित भएजस्तो लाग्दैन । यस-तर्फ समयमै विवेक राख्न सके नेपालको एउटा ठूलो सांगीतिक निधिको रक्षा हुनेथियो ।

एक प्रसंगमा नेपालका सितार गुरु गणेश भण्डारीले यस पंक्तिका लेखकलाई भन्नु भयो - 'स्वर्गीय हरिराजा (टी. एल. राणा) नेपाल आउनु भएको बेला अलि विशिष्ट संगीतज्ञहरूको भेलामा धेरै किसिमका रागहरू सम्मिलित गरी रागमालाको रूपमा गाउनु हुन्थ्यो । उहाँको रागको विविधता र कठिन तालको सफल प्रदर्शनले हामी सबै अचम्म मान्थ्यौं ।

रागमाला गायनमा भन्दा वादनमा प्रभावकारी सिद्ध हुन्छ । तर नेपाली कलाकारहरूबाट त्यस्तो प्रयास भएको देखिँदैन । रागमालामा रेकर्ड भएको पनि थाहा छैन । विशेष अवसरमा आफ्नो कलाको चमत्कार देखाउन र पाण्डित्य प्रदर्शनका लागि कहिले काँही रागमाला प्रदर्शन भए होलान् पनि । तर त्यस्तिले मात्र रागमाला संगीतको विकासमा टेवा पुग्न सक्तैन । यसको लागि विशेष प्रचार प्रसार र शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । आजपनि भारतीय संगीतज्ञहरूले आफ्नो कला प्रदर्शनको एक मुख्य अंग रागमालालाई मानेका छन् । प्रसिद्ध सरोदवादक अली अकबर खां, प्रसिद्ध सितारवादक पं. रविशंकर र प्रसिद्ध बेलावादक बी. जी. जोगले रागमालामा डिस्क रेकर्ड गराई सकेका छन् । यस विषयमा नेपाली संगीतज्ञ र कलाकारहरूले चाँही उदासिनता नै देखाए जस्तो छ । रागमाला शैलीको संगीतलाई व्यापकरूपमा प्रचार-प्रसार गर्नु अत्यावश्यक भैसकेको छ । नेपाली संगीतज्ञ र कलाकारहरूले यसतर्फ केही गर्न कम्मर कस्तु पर्ने बेला आइ सके जस्तो अनुभव हुन्छ ।

हुनत खयालमा एउटै रागलाई दुई, तीन घण्टासम्म पनि गाउन सकिन्छ । तर सफल कलाकारिता र प्रदर्शनको अभावमा यो हाई हाई आएर टिठ लाग्दो पनि हुन सक्छ । यसको सट्टा विभिन्न रागहरू एकपछि अर्को बदल्दै गाउन वा बजाउन सकेमा श्रोताहरूलाई विविध राग र रसले आनन्दित बनाउन सक्छ । एकपछि अर्को लहरमा पुगेको अनुभव गर्न सकिन्छ । केवल चमत्कार र पाण्डित्याई मात्र हैन, अपितु श्रोताहरूलाई मुग्ध पार्ने प्रक्रियामा पनि रागमालाको परम्परालाई अधि बढाउनु आवश्यक ठान्दछु ।

रागमाला यस्तो संगीत शैली हो जसलाई नेपाली संगीतज्ञ र गायक वादक सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट साधना गरि श्रोताहरूको मन खिच्न सक्तछन् । यही कुरा दृश्यकलाका नेपाली चित्रकार वा मूर्तिकारमा पनि लागू हुन्छ । नेपाली चित्रकलाका कलाकारहरूले नेपाली रागमालाका श्लोक, रागध्यान र रागलक्षणका आधारमा दर्शकका आँखाहरूलाई प्रशस्त सुख प्रदान गर्न सक्तछन् । हाम्रा पुख्रिछाडिगएका यस्ता परम्परागत कलाशैलीहरूलाई जीवित राख्नमा आजका युवा कलाकारहरूले पनि अभिरूचि देखाउन, यसको विकासमा कम्मर कस्त आवश्यक भैसकेको छ ।

४. रागमाला चित्रण -

नेपालमा प्राचीनकालदेखि चित्रकलाको परम्परा चल्दै आएपनि रागमाला चित्रहरू नगण्य रूपमा मात्र फेला पर्दछन् । वरिष्ठ नेपाली कलाकार लैनसिंह बाङ्गदेलका अनुसार

नेपालमा पहिलो ग्रन्थ चित्र ने. सं. 134 (ई. सन् 1014) को 'प्रज्ञा-पारमिता' हो । यसैगरी नेपालको ग्रन्थ चित्रहरू बारे स्टेला क्रैमरिश, कार्ल खण्डेलबाला र डा. प्रतापदित्य पालले राम्ररी प्रकाश पारेका छन् । यसबाट नेपालमा सबभन्दा पहिले ग्रन्थ चित्रहरू शुरू भएका रहेछन् भन्ने थाहा हुन्छ । पहिले यस्तो ग्रन्थ ताडपत्रमा लेखिन्थे । एघारौँ शताब्दी-देखि नेपालमा कागजमा चित्र लेख्न थालिएको हो । पछि पौभा (थाङ्का) र सत्रौँ शताब्दीको अन्ततिरमात्र पटचित्र लेख्न थालिएको हो (बाङ्गदेल 2032:19, 46) । नेपालका संग्रहालयहरू र विदेशका संग्रहालयहरूमा समेत त्यस्ता ग्रन्थ चित्रहरू प्रदर्शित छन् । मैले देखेका ग्रन्थ चित्रहरूमा पञ्चरक्षा, शिवधर्म, विष्णुधर्म, देवीमहात्म्य, बिसन्तर (जातक) चण्डी र महाभारतको प्रारम्भमा लेखिएका र मार्कण्डेय पुराणको ग्रन्थ चित्रहरू छन् । ती ग्रन्थचित्रहरू आज पनि राष्ट्रिय चित्र संग्रहालय, राष्ट्रिय संग्रहालय र राष्ट्रिय अभिलेखालयमा देख्न सकिन्छ ।

४.1 नेपालमा रागमाला चित्रण परम्परा -

नेपालमा रागमाला चित्रणको परम्परा कमसेकम मल्लकालदेखि चली आएको थाहा हुन्छ । नेपाली रागमालाको चित्रहरूको खोजीमा यस पंक्तिका लेखकले नेपालका सबै संग्रहालय, अभिलेखालय, पुस्तकालय र पुराना चित्रकारहरूसँग सम्पर्क राख्यो । केही रागमालाका हस्तलिखित ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा हेर्न पाए पनि चित्र सहितको रागमाला कतै देख्न पाइएन । पुराना कलाकारहरूबाट पनि नेपाली चित्रकलामा रागमालाको परम्परा अवश्य नै हुनुपर्छ भन्ने सम्म सुन्न पाइयो । उनीहरू कहाँ पनि कुनै रागमाला चित्र देख्न पाइएन । रागध्यान र रागलक्षणका कुनै पनि नेपाली चित्र देख्न नपाउँदा नेपालमा रागमाला चित्र रहेनछ भन्ने धारणामा पुग्नु पुग्नु लागेको बेला बेलायतबाट क्यारोल-टिङ्गुगिले लण्डन युनिभर्सिटी पुस्तकालयबाट आफ्नै नाममा दर्ता गरि केही हप्ताको लागि मलाई एउटा दुर्लभ संगीत ग्रन्थ ल्याई दिएको रहिछन् । सो पुस्तक जतिसक्दो चाँडो अध्ययन गरि उनकी बहिनी एलिनाको हात लण्डनको पुस्तकालयमा फिर्ता गरि दिनु पर्ने थियो । सो पुस्तक समयमै फिर्ता भयो पनि । तर त्यसको चित्रहरू फोटोकपी गर्न नपाएकोमा म आज पनि पछुताई रहेछु । क्यारोल टिङ्गुगिले उपलब्ध गराई दिएको सो पुस्तकमा भारतमा चित्रण गरिएका 28 रागमाला चित्रहरू श्लोक समेत सचित्र छापिएका छन् । ती राग-रागिनीका स्वरलिपिहरू (स्टाफ नोटेशनमा) पनि पूरा दिइएकोछ । अन्तमा पुस्तकका लेखकले राग-मालाहरू भनी कोष्ठकमा नेपालको नाम दिइ केही नेपाली रागमालाहरूको चित्र दिएका छन् । ती रागमाला करीब दुई दशक अघि नेपाल आएका इंडियाना विश्वविद्यालयका छात्र टेरेन्स बेकले संग्रह गरेका कतिपय रागमाला चित्रहरू मध्ये 13 वटा रागमाला चित्र रागका ध्यान (श्लोक) समेत सचित्र दिइएकोछ । तर, ती रागहरूको स्वरलिपि दिइएको छैन । न त रागमाला रच्ने कविको नाम छ, न त चित्रकारको, न त रागमाला ग्रन्थको तिथिमिति नै । तैपनि यो रागमाला चित्रले नेपालको समृद्ध रागमाला परम्परा रहेको ज्वलन्त प्रमाण दिइएकोछ । यसका संकलनकर्ता टेरेन्सबेकले नेपालको रागमाला वीर

पुस्तकालयबाट प्राप्त भएको सूचना दिएका छन् । तर, सो रागमाला (सचित्र) राष्ट्रिय अभिलेखालयमा देख्न सकिएन । वाल्टर काफ्मनको पुस्तकमा परेका ती 13 रागमाला चित्रहरू मध्ये सातौँ चित्रमा श्री राग या ध्यान भनिएको छ । यसैले रागमाला चित्र देवनागरी लिपिमा श्लोकबद्ध भएता पनि नेवारी भाषा भने यसमा रहेको थाहा हुन्छ । श्री रागको ध्यान नभनेर श्री राग या ध्यानले यस्तै थाहा हुन्छ । यसै गरी चित्र नं. २ को रागिनीमा पनि पहाडि रागिणी या ध्या (ध्यान) भनी लेखिएको छ । रागहरूको वर्णमा-रक्त, पीत, हरित, श्वेत, नील पांच रंगको वर्ण अंकित भएको छ भने अंग्रेजी अक्षरमा पनि रेड, यलो, ग्रीन, व्हाइट, ब्लू लेखिएका छन् । यो अंग्रेजी अक्षर पहिलेदेखि नै चित्रकारले लेखेको हो वा पछि सजिलोका लागि कसैले अंग्रेजीमा लेखि दिएको हो ? बुझ्न सकिएन । (Kaufmann 1984:601-604)

रागमाला (नेपाल) मा दिइएको राग ध्यान र श्लोक यस प्रकार छ -

- १ - आसावरी रागिणी ध्यान ॥, श्लोक २८, पृ. ९
- २ - पहाडि रागिणी या ध्या ॥, श्लोक २९, पृ. ९
- ३ - मल्लारी रागिणी ध्यान ॥, श्लोक ३२, पृ. १०
- ४ - देशकारी रागिणी ध्यान ॥, श्लोक ३३, पृ. १०
- ५ - ककुभ रागिणी ध्यान ॥, श्लोक ११, पृ. ४
- ६ - हिंडोल राग ध्यान ॥, श्लोक १२, पृ. ४
- ७ - श्री राग या ध्यान ॥, श्लोक २६, पृ. ८
- ८ - सारङ्गि रागिनी ध्यान ॥, श्लोक ३०, पृ.
- ९ - मेघ राग ध्यान ॥, श्लोक ३१, पृ.
- १० - वसन्त राग ध्यान ॥, श्लोक ६९, पृ. २० (रा. मा.)
- ११ - मालवि राग ध्यान ॥, श्लोक ७०, पृ. २०
- १२ - सारङ्ग राग ध्यान ॥, श्लोक ६३, पृ.
- १३ - सौरी राग ध्यान ॥, श्लोक ६४, पृ.

उपर्युक्त रागमाला चित्रणमा परेका रागध्यानहरू अध्ययन गर्दा जम्मा १३ राग, रागिनीहरू चित्रित गरिएका छन् । यिनमा ७ राग-हिंडोल, श्री, मेघ, वसन्त, मालवि, सारङ्ग र सौरी छन् भने आसावरी, पहाडि, मल्लारी, देशकारी, ककुभ र सारङ्गि ६ रागिनी छन् । रागध्यान कुन संगीत ग्रन्थको आधारमा लेखियो ? थाहा हुन नसकेकोले कुन पद्धतिको गणनामा पर्छन् केलाउन पर्ने हुन्छ । सामान्यतः मुख्य राग सबै ग्रन्थकारले ६ वटा नै मानेका छन् । यसमा एउटा बढी राग कसरी पर्ने आयो ? सामान्यतः मालवि, सौरी र सारङ्ग मुख्य ६ राग भित्र पर्दैनन् । मालवि र सौरी रागिनीहरूमा र सारङ्ग पुत्र रागमा पर्दछन् । रागमाला चित्रलाई ध्यानमा राखेर चित्रहरू छनौट गरिएकोले यसो हुन गएको हुन सक्छ ।

राग ध्यान र लक्षणका प्रथम ग्रन्थ डा. ओ.सी. गांगुलीद्वारा लिखित 'रागज एण्ड रागिनीज' हो । यस ग्रन्थमा प्राचीन संगीत, ग्रन्थकारहरूको रागध्यान र लक्षणका आधारमा १०८ वटा राग रागिनीहरूको श्लोक सहित सचित्र वर्णन दिइएकोछ । डा. गांगुलीले भारत मात्र हैन विदेशमा रहेका भारतीय रागमालाहरूको पनि संकलन गरी समग्र रूपमा राग-रागिनी चित्रणको विश्वकोष नै प्रदान गरेका छन् (Gangoly 1966:) ।

भारतीय चित्रकलाका पुस्तकहरूमा सैंकडौं रागमाला चित्रहरू संकलन भएका छन् । त्यस्ता पुस्तकको कुनै कमी देखिंदैन । तर खास रागमाला चित्रण सम्बन्धी पुस्तकहरूलाई भने बिर्सन सकिंदैन । रागमाला चित्र सम्बन्धी पुस्तकहरू तयार पार्ने लेखकहरूमा डा. प्रताप-दित्य पाल, अन्स्ट र वाल्दस्मोद, डा. एम. एस. रन्धवा र लक्स एबेलिंगको नाम स्मरण गर्न सकिन्छ । लक्स एबेलिंगले सन् १९७३ मा रागमाला चित्र सम्बन्धी एक सुन्दर ग्रन्थ तयार पार्नु भएकोछ । तर, उक्त ग्रन्थमा पनि नेपालको रागमाला भेटिंदैन । डा. प्रताप-दित्य पालले अमेरिकामा संग्रहित केही नेपाली रागमालाको सूचना दिएका छन् । यसरी फाट्फूट रागचित्रहरू कहीं कहीं फेला परेपनि समग्र रूपमा नेपाली रागमाला चित्र संग्रह अझै पनि प्रकाशमा नआउनु दुःखको कुरा मात्र हैन, हाम्रो परम्परागत चित्रकलाको भविष्यको लागि पनि राम्रो कुरा भएन । नेपालले आफ्नो समृद्ध परम्पराको निधि सुरक्षित राख्न नसके आगत पुस्ताले हामीलाई धिक्कार्नेछ । यसैले रागमाला चित्र संग्रह गरी यसको प्रकाशनमा समयमै विवेक पुऱ्याउन आवश्यक भै सकेको अनुभव गरिन्छ । नेपाली रागमाला चित्रणको समृद्ध परम्परालाई जोगाउन पर्दछ । समयमै हामी यसतर्फ सचेत रहेनौं भने पछि पछुताउनु बाहेक केही गर्न सकिने छैन ।

५. रागमाला स्वरलिपि -

नेपाली हस्तलिखित संगीत ग्रन्थ वा मुद्रण भएका नेपाली संगीत ग्रन्थहरूमा राग-मालाको स्वरलिपि पढ्न पाइंदैन । भारतीय संगीत ग्रन्थहरूमा केही रागमालाहरू श्लोक सहित प्रत्येक राग स्वरलिपिमा दिइएकोछ । कृष्णशंकर शुक्लले एकताल, १२ मात्रामा एउटा रागमाला (आठ राग-रागिनी) को स्वरलिपि दिएका छन् (संगीत १९४२:१७५-१७६)। यसै गरी चिरञ्जीवलाल 'जिज्ञासु' ले ६ राग-रागिनीको राग-सागर (रागमाला), गुलाम रसुलले आठ राग-रागिनीको राग-मालिका (जिज्ञासु १९८३:१२१) र सुनीलकुमार भट्टाचार्य 'नटन' ले चौबीस राग-रागिनीको राग-मालिका स्वरलिपि र श्लोक सहित प्रकाशित गरेका छन् (भट्टाचार्य १९७२:१०३-१६२)। यशोदानन्द शुक्लको रागमालामा स्वरलिपि दिइएको छैन ।

नेपाली रागमालाको उदाहरण स्वरूप यहाँ केही प्रसिद्ध संगीतज्ञ र कलाकारको रागमाला रचना स्वरलिपि समेत प्रस्तुत गरिएकोछ । प्रस्तुत रागमाला स्वरलिपिबाट राग-मालाको स्वरूप केही मात्रामा भएपनि स्पष्ट हुनेछ । गायक कलाकारलाई यसबाट राग-मालाको बारेमा संक्षेपमा भएपनि केही ज्ञान हुनेछ ।

नेपालका प्रसिद्ध शास्त्रीय संगीत गायक संगीत प्रवीण, नरराज ढकालले शास्त्रीय संगीतमा सात राग-रागिनीहरूको समूहमा सप्तरंगी रागमाला तीन ताल मध्यलयमा रचनु भएकोछ । रचना यस प्रकारछ -

सप्तरङ्गी रागमाला
तीन ताल, मध्यलय ।

स्थायी - जयती जय नेपाल जननी
पूर्व मेची पश्चिम महाकाली
छन् तिम्री बहिनी

अन्तरा - डेढू करोड सपुत तिम्रा
हामी सन्तति छौं
एकै स्वरले गाउँछौं
जय तिम्रो होस् भनी ।

(- नरराज ढकाल)

स्थायी:-

हमीर

सा ^०	नि	ध	प	मे ^३	प	ग	म	नि ^x	-	-	नि	सा ^२	रे	सां	-
ज	य	S	ती	ज	य	ने	S	पा	S	S	ल	ज	न	नी	S

यमन

प	-	पुमे	रे	-	रे	ग	रे	नि	रे	ग	रे	नि	रे	सा	-
पू	S	र्वS	मे	S	ची	प	S	श्चि	म	म	हा	का	S	ली	S

बहार

म	-	म	-	म	प	ग	म	नि	-	ध	नि	सां	रे	नि	सां
छन्	S	ति	S	म्री	S	ब	हि	नी	S	S	S	S	S	S	S

अन्तरा:-

मालकोश

ग ^०	म	ध	नि	सां ^३	-	सां	-	नि ^x	सां	गं	मं	गं ^२	-	सां	-
डे	S	ह	क	रो	S	S	ड	स	पु	S	त	ति	S	प्रा	S

दरवारी

ध	-	नि	-	प	-	म	प	ग	-	म	-	रेसा	निसा	रे	सा
हा	S	मी	S	स	S	न्त	ति	छौं	S	S	S	SS	SS	S	S

भीमपलासी

सा गु म प | गु गु रे सा | गु म प नि | ध - प प |
 ए S कै S | स्व र ले S | गा S उं S | छौं S ज य |

भैरवी

गु म ध नि | सारे गुं सां रे | सां - - निधु | पुम गुरे सा - |
 ति S प्रो S | होS S स् भ | नी S S SS | SS SS S S |

यसै गरी नेपाली शास्त्रीय वादनका प्रसिद्ध बेलावादक गोपालनाथ योगीले राग-माला नामक आठ राग-रागिनीको समूहमा स्वरलिपिबद्ध गर्नु भएकोछ । श्लोकका रचनाकार कोहुन् थाहा भएन । तीनै श्लोकका आधारमा उहाँले प्रस्तुत रागमालाको स्वरावली तयार पार्नु भएको हो । स्थायी ४ राग र अन्तरामा ४ राग गरी आठ राग-रागिनीको यो रागमाला पनि स्वयंमा एउटा नमूना हुन सक्छ ।

रागमाला

एकताल, 12 मात्रा ।

स्थायी - भैरव अभिराम राग
 भैरवी पूनीत कही
 भीमपलास संग लिजे
 बागेश्वरी मृदुल भाग ।

अंतरा - मध्य में बहार आवे
 पीलू धुन से सुहावे
 सारङ्ग घर शोभे श्याम
 कल्याण कहे अघाग ।

स्थायी:-

भैरव

^xधुप ध | ° प म | ² ग रे | ° रेग - | ³ ग म | ⁴ - म |
 भैS S | र व | अ भि | राS S | म रा | S ग |

भैरवी

गुरे गु | रे सा | रे सा | ध नि | सा गु | रे सा |
 भैS S | र वी | S पू | नी S | त क | ही S |

भीमपलासी

नि	सा	सा	म्यु	म्यु	म	प	-	नि	प	नि	सांनि	धुप
भी	म	प	लाऽ	सऽ	स	सं	स	ग	लिऽ	लिऽ	सऽ	जेऽ

बागेश्वरी

सां	नि	ध	म	ध	नि	धनि	सांनि	धप	म्यु	रेसा	निसा
बा	स	गे	स	श्व	री	मृऽ	दुऽ	लऽ	भाऽ	सऽ	गऽ

अन्तरा:-

बहार

^x प	-	^o म	प	^२ गु	म	^o नि	ध	^३ नि	सां	^४ नि	सां
म	स	ध्व	मे	स	ब	हा	स	र	आ	स	वे

पीलू

गुं	रे	सां	नि	सांनि	सां	ध	म	निसां	गुरे	सानि	सां
पी	स	लू	स	धुऽ	न	से	स	सुऽ	हाऽ	सऽ	वे

सारंग

म	प	नि	सां	रे	मं	रे	नि	सां	नि	स	प
सा	स	रं	ग	ध	र	शो	स	भे	श्या	स	म

कल्याण

मे	-	ध	-	नि	ध	मेध	मेप	गुरे	ग	रे	-
क	स	ल्यां	स	ण	क	हेऽ	सऽ	अऽ	धा	स	ग

(- गोपालनाथ योगी)

अन्तमा -

रागमाला केवल संगीत पक्ष मात्र नभई यो काव्य र कलाको पनि अनुपम अभिव्यक्ति हो । रागमालाको प्रारम्भ मै तत्सम्बन्धी रागहरूको सुन्दर चित्रण गीतबाट हुन्छ । यस-पछि गायन वा वादनको लागि स्वरावली (स्वरलिपि) तयार पारिन्छ । कलाकारले त्यस-लाई साधना सहित आफ्नो कलाकारितासाथ श्रोतामा प्रस्तुत गर्दछ । अनि रागलक्षण र ध्यानका आधारमा आफ्नो तुलिकाद्वारा चित्रकारले सुन्दर दृश्यचित्र तयार पार्दछ । दर्शक-लाई एकसाथ संगीत र कलाको दर्शन हुन्छ । यसै गरी मूर्तिकारले पनि रागहरूको ध्यान-लाई आत्मसात गरी प्रस्तरलाई मूर्ति रूप प्रदान गर्न सक्छ । नेपाली मूर्तिकलामा शिव

१४० सि एन ए एस जर्नल, भोलम १४, नं २ (अप्रिल १९८७)

परिवार 'उमा-महेश्वर' फलकमा र मन्दिरका टुंडालहरूमा यस्ता संगीत पक्षका मूर्ति-
हरू देख्न सकिन्छ । तर रागमालाको समूहमा कुंदिएका मूर्तिहरू भने अज्ञसम्म देख्न
पाइएको छैन । यस विषयमा पनि युवा मूर्तिकारहरूको ध्यान जानु आवश्यक ठान्दछु ।

नेपालमा प्राचीनकालदेखि धेरै किसिमका रागहरू लोकप्रिय रहि आएका छन् ।
प्राचीन शैलीका ध्रुपद-धमारदेखि लिएर खयाल शैलीसम्म यहाँ निकै प्रचलित छ । यहाँ-
का भजनगृहहरूमा भजनका पुस्तक (भजन-सफू) हरू प्रशस्त देखा पर्छन् । ती भजन
संग्रहमा अनेकौँ राग र तालका नाम दिइएका हुन्छन् । ती सबैको उल्लेख यहाँ गरिसाध्य
छैन । नेपाली शास्त्रीय संगीतमा त रागहरू लोक प्रिय छन् नै तर हाम्रो नेपाली लोक
संगीतमा समेत रागहरू आफ्नै पनको मौलिकता लिएर लोकप्रिय भई रहेछन् । यस्ता राग-
हरूमा हामी अत्यन्त लोकप्रिय रहेका राग-बसन्त, बहार, मालश्री, विभास, रामकली
जस्ता रागका नाम लिन सक्छौँ । लोक संगीतमा आएर यिनको स्वरूप र ध्यान केही फरक
भए होलान् । तर लोकले आफ्नै रंग र परिवेशमा यिनलाई आफ्नै मौलिकतामा बाँधेर
गाउँदै र बजाउँदै आएका छन् । अझ त्यसमा लोक गीतहरूले आफ्नै छाप छाडेका छन् । सबै
प्रकारका संगीतलाई आत्मसात गर्ने हाम्रो सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा हिन्दूसंगीतबाट प्रभावित
नरहने प्रश्नै उठेन । तर, आजको नेपालको सन्दर्भमा हामीले आफ्नै माटो र ढुकढुकी
खोज्दै त्यसको क्रमिक विकास गर्दै जाने जमर्को गर्ने बेला आई सके जस्तो लाग्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

- आठले, नारायण शास्त्री सन् १९४३ रागमाला १६ वी शताब्दीका एक महत्वपूर्ण
ग्रन्थ हाथरस, संगीत शास्त्रांक संगीत कार्यालय ।
- कंसाकार, प्रेमबहादुर २०१९ हाम्रो नाटक परम्परा हिमानी वर्ष १, अंक १
काठमाडौँ, नेपाली साहित्य संस्थान ।
- कृपाल्वानंद, स्वामी सन् १९७२ पुरूष राग, स्त्रीराग और पुत्र राग राग-
रागिनी अंक हाथरस, संगीत कार्यालय ।
- गर्ग, प्रभूलाल सन् संगीत सागर हाथरस, संगीत कार्यालय ।
- गोबर्धन, शान्ति सन् १९८० (सं. सं.) संगीत शास्त्र दर्पण (दुसरीभाग)
इलाहाबाद, रत्नाकर पाठक ।
- जिज्ञासु, चिरञ्जिवीलाल सन् १९५३ रागसागर झपताल बिलावल अंक हाथरस,
संगीत कार्यालय ।
- ठाकुर, अनन्तला सन् १९७६ यशोदनन्दकृत रागमाला पटना, काशीप्रसाद
जायसवाल रिसर्च इन्स्टीच्यूट ।

- तिवारी, डा. उदयनारायण सन् १९७० इब्राहीम आदिलशाहके ध्रुवपद संगीत वर्ष
३६, अंक ५ हाथरस, संगीत कार्यालय ।
- दनलि, रामशरण २०३८ सङ्गीत परिक्रमा काठमाडौं, साझा प्रकाशन ।
- दीक्षितार, मुथुस्वामी सन् १९६६ दशावतार रागमालिका मद्रास, जर्नल अफ
मद्रास म्यूजिक एकेडेमी ।
- पंड्या, माणिकलाल, रसिक
लाल सन् १९७२ पं. सोमनाथकृत रागमाला संगीत वर्ष ३८,
अंक ७ हाथरस, संगीत कार्यालय ।
- पोखरेल, बालकृष्ण २०३२ (तृ. सं.) नेपाली भाषा र साहित्य काठमाडौं,
रत्नपुस्तक भण्डार ।
- भट्टाचार्य, सुनिलकुमार सन् १९७२ रागमालिका राग-रागिनी अंक हाथरस,
संगीत कार्यालय ।
- भातखंडे, विष्णुनारायण सन् १९७२ संगीत पद्धतियोंका तुलनात्मक अध्ययन
हाथरस, संगीत कार्यालय ।
- बाङ्गदेल, लैनसिंह २०३८ प्राचीन नेपाली चित्रकला काठमाडौं नेपाल
राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- वृहस्पति, आचार्य सन् १९८२ द्वि. सं. मुसलमान और भारतीय संगीत
नवा दिल्ली, राजकमल प्रकाशन ।

REFERENCES

Ebeling, Klaus, 1973. "Ragamala: India's visible music." *Span* Vol. xiv, No. 12, New Delhi.

_____, 1973. *Ragamala Painting*. Basel, Switzerland: Ravi Kumar.

Gangoly, O.C., 1966. *Ragas and Raginis*. (2nd Edn.) Calcutta: Kumar Printers.

Kaufmann, Walter, 1984. *The Ragas of North India*. Indiana University Press.

Khandalavala, Karl 1958. *The Laud Ragamala Miniatures*. Bombay: Marg Publications.

Pal, Pratapaditya, 1967. *Ragamala Painting in the Museum of Fine Arts*. Boston, (Catalogue).

_____, 1978. *The Arts of Nepal*, (Vol. 2). Leiden/Kalm.

Waldschmidt, Rose Leorose and Ernst, 1967. *Miniatures of Musical Inspiration*. Bombay: Popular Prakashan.

_____, 1969. *Nepal: Art Treasures from the Himalayas*. New Delhi, Oxford & IBH Publications.